

kelijke start hebben. De gemeenteraad voelt zich mede verantwoordelijk.

Voor het verschijnsel van te geringe belangstelling bij de verkiezingen zal dit geen oplossing brengen. De gewoonte om tussen de uitslag van de verkiezing en de collegevorming een uitgebreid beleidsprogramma te maken, voorkomt de discussie. Prettig voor de slagvaardigheid, eenvoudiger om verkiezingsbeloften waar te maken, maar geïnteresseerde kiezers komen niet meer in gesprek over beleidsvoornemens. Het besluit ligt er immers al. Bestuurders leggen bovendien verantwoording af in hun partijvergaderingen. Daar be-

hoeven zij niet in te gaan op discussiepunten uit de algemene inspraak. Er is geen binding met de geïnteresseerde insprekers. Deze kiezers zullen partijlid moeten worden om echt mee te kunnen doen, of zij verliezen hun belangstelling voor het bestuur en gaan hun tijd besteden aan hun hobby's. Rinus Ferdinandusse suggereerde kort geleden een gezelschap burgemeesters nooit meer te spreken over benoemde of gekozen burgemeesters, maar vertrouwen te hebben in de geboren burgemeester.

* drs. M.W.M. Vos-van Gortel is oud-burgemeester van Utrecht.

De VVD tussen verzuiling en ontzuiling

Inleiding

Gedurende het grootste deel van deze eeuw golden de Nederlandse politieke verhoudingen als een toonbeeld van rust en voorspelbaarheid. Vijf grote partijen (KVP, ARP, CHU, PvdA en VVD) beheersten het politieke leven, waarbij zij in het algemeen konden rekenen op een zeer stabiele achterban. Er vond zo weinig politieke verandering plaats, dat ons land in de politicologische literatuur is bijgezet als het schoolvoorbeeld van een "bevroren" partijstelsel¹.

Vanaf 1966 zette echter een spectaculaire "dooi" in, waardoor het eens zo vredige stelsel grondig van aanzicht veranderde: een groot aantal nieuwe partijen kwam op, waarvan D66 in het bijzonder grote aanhang verwierf. KVP en CHU verloren in korte tijd de helft van hun aanhang, hetgeen een belangrijke aanleiding vormde voor hun fusie met de ARP in één chris-

ten-democratische partij. Partijen behaalden forse verkiezingswinsten, om deze bij de daaropvolgende verkiezingen weer geheel te verliezen (zoals de PvdA in 1981, D66 in 1982 en de VVD in 1986 overkwam).

Naar de oorzaken en gevolgen van deze politieke veranderingen is intussen al veel onderzoek verricht, waarin vooral de teruggang van de christen-democratische partijen centraal stond². Na de komende Tweede-Kamerverkiezingen zal het zwaartepunt van het onderzoek ongetwijfeld worden verlegd naar D66 en PvdA en hun respectievelijke electorale voor- en tegenspoed. Er blijft dan één grote partij over, waarvan het electorale wedervaren altijd wat minder politicologische aandacht heeft getrokken: de VVD.

In dit artikel zal worden onderzocht hoe de VVD de overstap van het bevroren, verzuilde stelsel naar de meer dynamische huidige situatie heeft gemaakt. In het bijzonder zal ik betogen dat de VVD in elec-

m. visser*

toraal opzicht in feite een verzuilde partij is gebleven, en dat haar opkomst over de jaren vrijwel geheel is toe te schrijven aan de groei van haar "natuurlijke" kiezerssegment, de seculiere midden- en hogere klassen.

Over verzuiling en ontzuiling

Het bevroren partijstelsel van vóór de jaren zestig was een afgeleide van het systeem van verzuiling dat in Nederland heerste tussen ruwweg 1920 en 1967. Het maatschappelijke en politieke leven van die dagen werd sterk bepaald door de sociale en religieuze scheidslijnen in de samenleving. Katholieken, protestanten en socialisten onderhielden elk een hecht netwerk van politieke en sociale organisaties, waarbinnen het leven van de verzuilde burger zich grotendeels afspeelde³.

Het kiesgedrag in die tijd was een zuivere afspiegeling van de verzuilingsmatrix. De kerkelijk betrokken katholieken stemden voor het overgrote deel op de KVP, de orthodoxe Nederlands hervormden en gere-

formeerden op CHU en ARP; de PvdA trok de stemmen van de gesecculariseerde werkende klassen, terwijl de VVD steunde op de seculiere midden- en hogere klassen⁴.

In het proces van ontzuiling dat in de jaren zestig inzette waren twee factoren van belang voor het kiesgedrag. Ten eerste namen de zuilen met de sterkste organisatiegraad in omvang af. Bovenal gold dit voor de kerkelijk gebonden katholieken en protestanten: in 1956 bezocht de helft van de Nederlandse bevolking wekelijks de mis of kerkdienst, in 1989 was dit niet meer dan 17 procent. Daarnaast groeiden de midden- en hogere klassen ten opzichte van de werkende klassen: in 1956 konden twee van de drie Nederlanders worden gerekend tot de werkende klasse, in 1989 nog slechts één op de drie⁵. Beide ontwikkelingen zijn samengevat in tabel 1, waarin het relatieve aandeel van de kerkse en klassegroepen gecombineerd is weergegeven⁶. Er valt een duidelijke verschuiving waar te nemen van de kerkse en lagere welstandsgroepen naar de seculiere middenklasse.

Tabel 1. aandeel van kerkelijke en klassegroepen in Nederlands electoraat, 1956-1989

	Kerks		Seculier		Totaal (N)
	hoger	lager	hoger	lager	
1956	20%	33%	15%	32%	100% (937)
1989	12%	5%	57%	26%	100% (1460)

Ten tweede verminderde binnen de zuilen de mate van cohesie. Voor het stemgedrag betekende dit bijvoorbeeld dat de kerkelijke katholiek of protestant niet langer automatisch op de KVP of AR/CH stemde, maar in toenemende mate ook andere partijen bij zijn keuze betrok. Voor de VVD lijkt de "ontdooiing" van het oude stelsel louter

positieve gevolgen te hebben gehad. Zoals uit tabel 2 valt op te maken, maakte de VVD ten tijde van de verzuiling een periode van aarzelende groei door. In de jaren zeventig kende zij sterke electorale vooruitgang, culminerend in de uitslag van 1982. Daarna zakte de VVD terug naar het niveau van begin jaren zeventig.

Tabel 2. resultaten VVD-Tweede Kamer-verkiezingen, 1946-1989

Jaar	% behaalde stemmen
1946	6,4 ⁷
1948	8,0
1952	8,8
1956	8,8
1959	12,2
1963	10,3
1967	10,7
1971	10,4
1972	14,4
1977	17,9
1981	17,3
1982	23,1
1986	17,4
1989	14,6

In het licht van de bovengenoemde twee factoren kan de groei van de VVD op twee manieren worden verklaard. Een eerste verklaring kan zijn dat de sociaal-maatschappelijke groep waarbinnen de VVD een

sterke electorale positie heeft, i.e. de seculiere midden- en hogere klasse, relatief is gegroeid ten opzichte van die groepen waarin zij minder sterk is vertegenwoordigd; De VVD drijft dan als het ware voort op de voor haar gunstige maatschappelijke ontwikkelingen.

Als tweede verklaring kan gelden dat de VVD in toenemende mate aanhang heeft verworven onder de kerkse en lagere welstandsgroepen en derhalve "in de breedte" is gegroeid tot een waarlijke *volkspartij*. Uiteraard kunnen beide verklaringen ook in combinatie voorkomen.

Uit de gegevens in tabel 3 wordt duidelijk dat de eerste verklaring de meest correcte is en dat een verbreding van de aanhang in de zin van de tweede verklaring op één uitzondering na niet heeft plaatsgevonden. In de tabel staan de percentages van de stemmen weergegeven welke de VVD tussen 1956 en 1989 onder de kiezers in de vier groepen heeft behaald, alsmede (in de laatste kolom) haar percentage van alle stemmen⁸.

Tabel 3: aandeel VVD in kerkelijke en klassegroepen, 1956-1989

	kerks		seculier		totaal
	hoger	lager	hoger	lager	
1956	3%	1%	33%	6%	8%
(N)	(187)	(306)	(144)	(300)	(937)
1964	4%	1%	38%	5%	11%
(N)	(282)	(329)	(277)	(416)	(1304)
1971	5%	2%	24%	3%	10%
(N)	(357)	(257)	(440)	(357)	(1411)
1972	8%	1%	35%	3%	16%
(N)	(247)	(166)	(461)	(316)	(1190)
1977	10%	3%	30%	5%	15%
(N)	(183)	(147)	(449)	(404)	(1183)
1981	6%	1%	29%	7%	16%
(N)	(221)	(147)	(606)	(430)	(1404)
1982	12%	7%	37%	13%	25%
(N)	(172)	(94)	(658)	(358)	(1282)
1986	7%	0%	27%	7%	17%
(N)	(150)	(78)	(620)	(348)	(1196)
1989	4%	0%	21%	5%	14%
(N)	(176)	(78)	(764)	(329)	(1347)

Zowel tijdens als na het tijdperk van de verzuiling heeft de VVD steeds haar stem-

men voor het grootste deel uit de seculiere midden- en hogere klasse betrokken; haar

opkomst moet dan ook worden gezien als een afgeleide van de groei van die klasse. Dit wordt vooral duidelijk uit een vergelijking van de jaren 1956 en 1989: hoewel de VVD in 1989 12% minder stemmen kreeg in de seculiere hogere klasse dan in 1956 (met praktisch gelijke percentages in de overige drie groepen), haalde zij over het geheel gezien in 1989 bijna twee keer zoveel stemmen als in 1956 (respectievelijk 14 tegen 8 %). De enige keer dat de VVD substantiële aanhang verwierf onder kerkse kiezers en de seculiere arbeiders was bij de verkiezingen van 1982, het onbetwiste electorale hoogtepunt van de VVD. Deze groei in de breedte ging echter weer geheel verloren in 1986 en 1989.

Conclusies

De paradoxale conclusie van dit stuk is dat de VVD weliswaar veel baat heeft gehad bij de ontzuiling, maar dat tegelijkertijd haar aanhang van alle grote partijen het meest een verzuild karakter heeft behouden. Ter vergelijking: de PvdA wist in 1986 voor het eerst in haar bestaan een groot deel (24%) van de kerkelijk gebonden werkende klasse achter zich te krijgen (een Doorbraak veertig jaar na dato); het CDA behaalde 1989 30% van de stemmen in de seculiere middenklasse, daarmee de VVD op eigen terrein verslaand. De VVD is echter gebleven wat zij was: een partij van de geseculariseerde, hogere sociale strata in de Nederlandse samenleving.

Deze electorale eenzijdigheid hoeft in toekomstige verkiezingen geen nadeel te zijn. De processen van ontkerkelijking en economische modernisering schrijden langzaam maar zeker voort, daarbij de VVD verzekerend van een voortdurend groeiend "natuurlijk" kiezerssegment.

Tegelijkertijd is de seculiere middenklasse in toenemende mate het jachtterrein geworden van de overige grote partijen: van het CDA, dat zijn religieuze achtergrond steeds meer verloochent; van de PvdA, waaraan de zorg voor de werkers en minder bedeelden in de samenleving steeds minder besteed schijnt te zijn, en van het postmodern opererende D66, in electoraal

opzicht de tweelingzus van de VVD.

De VVD heeft dus op haar eigen gebied steeds meer concurrentie te duchten; voor een partij die het vrije-markt-principe huldigt, moet dit echter een welkome uitdaging zijn.

Noten

1. S.M. Lipset en S. Rokkan (eds.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-Nationale Perspectives*, New York, Free Press, 1967, pp. 17, 50.
2. Zie bijv. R.B. Andeweg, *Dutch voters adrift: on explanations of electoral change (1963-1977)*, dissertatie, Rijksuniversiteit Leiden, 1982; H. Daalder en G.A. Irwin (eds.), *Politics in The Netherlands: how much change?*, Londen: Frank Cass, 1989; J.J.A. Thomassen, F. Heunks, J.W. van Deth en E. Elsinga, *De verstomde revolutie: politieke opvattingen en gedragingen van Nederlandse burgers na de jaren zestig*, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1983.
3. De liberale zuil is altijd een zuil *no lens volens* geweest, waarvan het ontstaan min of meer is afgedwongen door de overige zuilen. Zie over de verzuiling in Nederland: H. Daalder, "The Netherlands: opposition in a segmental society", in: R.A. Dahl (ed.), *Political opposition in Western democracies*, New Haven, Yale University Press, 1966; J.J. Houska, *Influencing mass political behavior. Elites and political subcultures in The Netherlands and Austria*, Berkeley, Institute of International Studies, 1985; J.P. Kruyt en W. Goddijn, "Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces", in: A.J. den Hollanders et al, *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Van Gorcum, Assen, 1962; A. Lijphart, *The politics of accommodation: pluralism and democracy in The Netherlands*, 2th ed., Berkeley, University of California Press, 1975; P. Pennings, *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen*, Kok, Kampen, 1991.
4. Lijphart, o.c., 1975, p. 30.
5. De empirische gegevens in dit artikel zijn ontleend aan de volgende bronnen. De data voor 1956 komen uit A. Lijphart, "The Netherlands: Continuity and change in voting behavior", in: R. Rose (ed.), *Electoral behavior. A comparative handbook*, New York, Free Press, 1974. De gegevens over 1964 en de data over de periode 1971-1989 zijn afkomstig uit de Nationale kiezersonderzoeken, die bij elke Tweede Kamerverkiezing door een inter-universitaire werkgroep worden georganiseerd; de verantwoordelijkheid voor de hier gegeven analyses is uiteraard geheel de mijne.
6. Onder de verschillende categorieën in tabellen 1 en 3 wordt het volgende verstaan. Als kerks worden beschouwd diegenen die minstens éénmaal per week een mis of kerkdienst bijwonen, als seculier alle overigen. Als behorend tot de hogere klassen worden aangemerkt die kiezers die worden gerekend tot de twee hoogste welstandsklassen (1971-1989) of die zichzelf indelen bij de hogere klasse, hogere middenklasse en middenklasse (1971-1989). In de lagere klasse vallen de kiezers die worden toegewezen aan de twee laagste welstandsklassen in 1956 en 1964, of die zichzelf beschouwen als passend binnen de hogere en gewone arbeidersklasse (1971-1989).
7. Behaald door de Partij van de Vrijheid, de voorlooper van de VVD.
8. Een leesvoorbeeld kan de tabel verder verduidelijken: in 1989 stemde van de 764 kiezers in de seculiere, hogere

klasse 21 % op de VVD; van de 78 kiezers in de kerkse, lagere klasse koos slechts 0% voor de VVD. Voorts dient gemeld dat door fluctuaties in de steekproef de totaalpercentages in de laatste kolom van tabel 3 iets kunnen afwijken van de officiële verkiezingsresultaten in tabel 2.

* drs. M. Visser, M.A., is als onderzoeker werkzaam bij de vakgroep Staat & Politiek van de Universiteit van Twente.

BOEKBESPREKING

"Van Thorbecke tot Telders" *

h.j.l. vonhoff**

Van Thorbecke tot Telders is een positief te waarden bijdrage aan de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme. Bij de viering van het veertigjarig jubileum van de VVD is door de publikatie van Veertig jaar Vrij en Verenigd en Kopstukken van de VVD de naoorlogse periode redelijk ontsloten, zeker als men ze in samenhang met een aantal andere werken beschouwt. De aanvulling met een aantal portretten uit de geschiedenis van vóór 1940, eveneens in relatie met andere publikaties te bezien, is in belangrijke mate geslaagd te noemen. De kritische kanttekeningen zijn dan ook in het licht van dit positieve eindoordeel te verstaan. Slechts één hoofdstuk acht ik minder geslaagd; ik kom daar op terug.

De keuze van de tien figuren die hier worden beschreven, is verdedigbaar en derhalve kan men er vrede mee hebben. Desondanks worden enkele liberale hoofdpersonen node gemist. Uit het kamp der vrijzinnig-democraten denk ik bijvoorbeeld aan dr. D. Bos. Juist in de beginperiode van de Vrijzinnig Democratische Bond speelt hij een grote rol. Als lid van de Tweede Kamer geniet hij tot zijn vroege dood in 1916 groot gezag.

C.K. Elout, de gevreesde hoefijzerredacteur van het Algemeen Handelsblad en doorgaans niet scheinig met complimenten, schrijft over hem als "in de gansche Kamer geacht en bemind had (hij) ieders volkomen vertrouwen." De beëindiging van de schoolstrijd die het Nederlandse politieke leven tientallen jaren heeft beheerst, komt op zijn conto.

Bepaald jammer is het ontbreken van een portret van dr. Alletta Jacobs. Hoewel

zij nooit een openbare politieke functie heeft bekleed, moet zij mijns inziens tot de belangrijke liberale figuren voor de periode tussen 1890 en 1920 worden gerekend. Zeker nu men in sommige feministische en socialistische kringen pogingen doet haar te annexeren, zou haar portret in deze galerij niet hebben misstaan.

Twee vooraanstaande figuren uit de kring van de Liberale Staatspartij had ik eveneens gaarne behandeld gezien, te weten mr. H.C. Dresselhuys en mr. W.C. Wendelaar. Hun invloed was niet minder groot dan van de terecht opgenomen Telders, die zijn plaats verdient "door zijn moedig politiek engagement", om met Cliteur te spreken. Door toedoen van Dresselhuys is de Vrijheidsbond tot stand gekomen en Wendelaar is zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog markant aanwezig. Zijn vierkant optreden tegen het nationaal-socialisme en tegen de pogingen van Duitse zijde de politiek in ons land te beïnvloeden trekt de aandacht, en de wijze waarop hij Telders de ruimte geeft, in het belang van de Liberale Staatspartij, is bepaald voornaam. Cliteur laat daarvan iets blijken in zijn beschrijving van Telders; dat had nog wat explicieter gekund.

Aan de portretten gaat een kroniekachtige beschrijving van het liberalisme vooraf. Een goed hanteerbaar overzicht, dat als inleidend kader zeker nuttig is.

De vermelding van de Bond voor Staatspensionering zou op zijn plaats zijn geweest. Niet alleen omdat liberalen en vrijzinnig-democraten zich ervoor hebben ingezet, maar tevens omdat de spreekbeurten voor deze bond vaak een middel waren om